

ПЕЧЕРНІ ПАМ'ЯТКИ ЧЕРНЕЦТВА ПРИКАРПАТТЯ ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ У РОЗВИТКУ СПЕЛЕОЛОГІЧНОГО ТУРИЗМУ

На основі різних за походженням джерел розглядаються особливі риси й характерні ознаки середньовічних чернечих печерних пам'яток Прикарпаття та можливість їх використання в туризмі. Увагу приділено житлам анахоретів, протомонастирям, культовим спорудам, келіям печерних монастирів.

Ключові слова: *житло, келія, монастир, монашество, спелеологія.*

Berest R.

THE MONK CAVE MONUMENTS OF PRYKARPATTIA REGION AND THEIR MEANING FOR THE SPELEOLOGICAL TOURISM DEVELOPMENT

Special features and characteristics of medieval monk buildings in Prykarpattia region and the possibility of their use in tourism are considered on various sources of origin. Attention is paid to houses of anchorites, protomonasteries, religious buildings and cells of cave monasteries.

Keywords: *home, cell, monastery, monkery, speleology.*

Вступ. На землях українського Прикарпаття знаходиться багато печерних порожнин, які досі перебувають у занедбаному стані хоча могли б гідно слугувати потребам туризму. Писемних відомостей про них зазвичай немає. Досить часто про ті чи інші пам'ятки побутують різні легенди та перекази, які є далекими від реалій. Не випадково важливого значення в плані їх дослідження й інтерпретації набуває спелеологічна наука. Отримані відомості та матеріали здатні гідно слугувати для розвитку туристичної індустрії регіону, що відкриває потенційні можливості розширення сфери послуг, створення відповідної інфраструктури тощо.

Особливо актуальною видається зазначена проблема в питанні зростання зайнятості населення в умовах тотального безробіття, особливо у гірських районах Прикарпаття й Карпат, висвітлення історико-культурного багатства національної спадщини краю, форматування туристичної привабливості для вітчизняного та зарубіжного туриста, адже відомо, що багато країн світу існує за рахунок розвитку туристичної галузі.

Метою статті є висвітлення певних особливостей виникнення, устрою, поширення й різноманітного призначення печерних пам'яток середньовічного чернецтва українського Прикарпаття й створення передумов їх використання в туристичній галузі.

1. Походження та класифікація печерних порожнин

Печери завжди приваблювали людину. Найчастіше на землях Прикарпаття вони зустрічаються у гіпсово-вапнякових та інших м'яких відкладах порід, виступаючих на поверхню архаїчного кам'яного гористого масиву. За походженням печерні порожнини поділяються на: природні (ті, що створені природою внаслідок процесів ерозії, вивітрювання, розмивання, осідання порід тощо); штучні (вирубані людиною в кам'яній основі); комбіновані (природні пустоти, пристосовані людьми для певних потреб).

З найдавніших часів печери слугували для людей місцем проживання, захисту від негоди, холоду, нападу хижих звірів тощо. За тривалий період існування людства печерні порожнини були не лише житлами, але й господарсько-виробничими, фортифікаційно-інженерними, лікувально-профілактичними, поховальними, культовими та іншими спорудами.

2. Спелеологія як наукова дисципліна

Спелеологія належить до особливих наук, котра на основі низки інших дисциплін (писемна історія, геоморфологія, археологія, епіграфіка, фізика, хімія, фольклористика і ін.) вивчають печерні порожнини щодо їх походження, призначення, використання тощо. Адже відомо, що в різні періоди минулого печерництво забезпечувало запити різних соціальних груп (цивільного населення, військових, релігійних общин і т.д.).

Спелеологічні дослідження на Прикарпатті розпочалися ще на початку XIX ст. Вони пов'язані з іменами перших етнографів та істориків Галичини [1; 4, с. 17–48], діячів “Руської трійці” [2, с. 137–140; 3, с. 219–242], дослідників Ставропігійського інституту [5, с. 214–221], Крайового археологічного товариства [6, с. 372–385], Наукового товариства імені Шевченка [7, 209–237], Народного дому, Львівського університету та інших наукових закладів Галичини. Проте варто зауважити, що найдавніші публікації переважно мають описовий характер. Нерідко автори намагалися додатково “прикрасити” свої твори домислами та легендами, що загалом знижує наукову вартість праць. У той же час через низький рівень наукових знань, недостатньої методики виконання печерних науково-дослідних робіт багато цінних відомостей залишалося поза увагою. Останнім часом плідно у пошуку нових спелеологічних даних працюють Б. Рідуш [8, с. 281–308], П. Нечитайло [9, с. 230–237], Т. Бобровський [10, с. 12–15] та ін. Саме результати багатогранних спелеологічних досліджень відкривають перспективи розширення наукових знань, потенційних можливостей використання пам'яток для потреб туристичної галузі.

Печери на галицьких землях представлені різними за розмірами, походженням та призначенням групами порожнин. Найбільше їх виявлено в кам'яних виступах Розточчя, Опілля, Подністер'я, карпатського Підгір'я. Можна зауважити, що лише в недалеких околицях районного центру Миколаїв, що на Львівщині, налічено понад 200 печерних камер [11, с. 232–234], але досі вони не мають чіткого трактування щодо появи та призначення.

3. Печерні пам'ятки середньовічного чернецтва

Серед значної кількості печерних пам'яток значну увагу привертають оселі середньовічного чернецтва, що набули різного ступеня розвитку. Чернецтво належить до особливої соціальної категорії, основи буття якої чітко регламентує типікон (статут) [13]. Слід зауважити, що повноцінним вважається монастир, котрий складається з храму, трапезної, келій. Окремі середньовічні обителі залишилися на недорозвинутому рівні і тому представлені універсальними печерними камерами, які одночасно слугували для проживання, харчування й молитви. На основі польових досліджень в окремі групи можна виділити печерні монастирі, церкви, культові вівтарі, протомонастирські оселі чорноризців, каплички, одноосібні житлові камери представників аскетичного чернецтва.

Зауважено, що печерні пам'ятки різняться розмірами, об'ємом, просторовою орієнтацією спорудження, природно-кліматичними характеристиками, геологічною структурою і т.д. Результати спелеологічних робіт показують, що, враховуючи розмаїття пам'яток, варто застосовувати різні методи, методичні підходи, принципи та прийоми [20, с. 76–111]. Найбільш раціональною є класифікація порожнин за їх призначенням. Таким чином, навіть серед чернечих печерних осель в окремі групи можна виділити культові, житлові, господарські, виробничі, універсальні чи інші споруди.

4. Печерні житла аскетів

Відомо, що буденне мирське існування суттєво відрізняється від чернечого, всі сторони якого строго регламентують статутні положення. Незважаючи на побутування певних різновидів монашого печерництва, найчастіше мешканців одноосібних камер називають анахоретами (з гр. *αναχωρησις* – *відшельник, пустинник*). Слід зауважити, що середньовічне анахоретство охоплювало різні релігійні аскетичні течії та напрями. Визначальним передусім були місце, а також умови перебування інока. Наприклад, помірковані ченці-аскети селилися й проживали окремо, але поблизу монастирських осель; відлюдники – на відлюдді, у глибоких та важкодоступних лісових нетрях; пустинники – у віддалених від населених пунктів пустинних місцях тощо. У християнстві цю соціальну категорію визначали на основі того, як її представники відмежовувалися від навколишнього світу. Усі аскети проживали одноосібно в повній самотності, молитві, покаянні за суворими нормами, вимогами та правилами аскези. Типікони вимагали від ченця моральної стійкості, скромності, невибагливості, матеріальної убогості, постійного духовного зростання, терпимості, покірності, мовчазності, замкнутості, відданості, доброзичливості, чесності, відповідальності, зваженості у вчинках, послуху, взаємодопомоги та ін. [13, с. 56–76].

Житлові камери представників печерного аскетизму були невеличкими та могли помістити лише одну особу. Іноді ще й досі в народній традиції їх називають келіями. З іншого боку, вони мали універсальне призначення і одночасно слугували для проживання, молитви, трапези, що виступало як порушення чернечого канону, бо монаші типікони, регули, статuti й інші нормативні документи розмежовують значення житла, трапезної, храму.

На практиці спостерігаються два типи одноосібних помешкань, які варто розділити за можливим способом перебування чорноризця на камери сидячого (т. зв. "сєдаліша") та лежачого типу. Середня висота печерної келії сидячого типу сягає приблизно 1,2 м, а округлий діаметр в основі – бл. 1 м. За формою такі житлові камери можна поділяти на: куполоподібні, дзвоноподібні, яйцеподібні і т.д. Лежачий тип житлової камери через її низьку висоту (прибл. 0,8 м) унеможливило сидяче

перебування. Такі печерні споруди мали овальне склепіння та продовгувату тунелеподібну форму, яка, на нашу думку, не надто перевищувала зріст інока.

Одноосібні печерні житлові споруди анахоретів обох типів відкрито поблизу сіл Лубяна, Поляна, Дуброва, Ілів, Велика Воля, Миколаївського р-ну, сіл Фійна, Крехів, Страдч, Лозова Яворівського р-ну, біля села Розгірче Стрийського р-ну та ін. Подібні камери є в печерному монастирі у Страдчі.

Досі в історичній літературі відомостей та публікацій про житло аскетів майже немає. Можливо і тому, що переважна більшість невеличких, малопомітних пам'яток опинялася поза увагою дослідників. Суворе випробування аскетизмом було однією з важливих умов прийняття чернечого постригу. Митрополит Іларіон не тільки утверджує поширення аскетизму на землях Русі, а й зазначає, що початки чернечого руху та поява найдавніших монастирів на давньоруських землях є тісно пов'язані з ним [12, с. 89]. Здебільшого свої невеличкі одноосібні житла ченці влаштовували далеко від мирських поселень і тим самим намагалися обмежувати спілкування з мирянами. Для створення житлових споруд обирали глухі, важкодоступні, майже непридатні для господарської діяльності місця, самотужки освоювали печерні порожнини або споруджували для проживання ґрунтові землянки тощо. Микола Голубець згадує про існування земляних келій на Святоіванівській горі, які передували виникненню Лаврівського монастиря [14, с. 75–88]. Від зовнішнього світу аскетизм приходив багато таємниць [15]. Навіть у церковних та монастирських писемних джерелах прямих свідчень про цю форму існування чернецтва збереглося дуже мало, що ускладнює вивчення даного явища.

Важливим, на нашу думку, є висвітлення основних характеристик келії інока, найважливіша ознака якої – наявність у східній стінці печерної камери культової ніші, котра притаманна для християнських пам'яток і слугувала місцем для молитви. У камерах сидячого та лежачого типів культові заглиблення вирубували приблизно на рівні 2/3 висоти келії. Ніші бувають різних форм, але найчастіше мають округлу форму з рівною полицкою в нижній частині. Іноді на полицках можна виявити вуглики, перемішані з “розливою” смолою хвойних дерев, простежити у верхній частині стійку чорну кіптяву, що свідчить про їх колишнє функціонування. Адже відомо, що молитва ченця-аскета проходила під час горіння лампадки. Аналоги ніш зафіксовано у вівтарній і бічних стінках в печерних храмах Крехівського, Страдчанського, Розгірчанського та інших монастирів. Ще й досі в них ставлять невеликі хрести, іконки, свічки, лампадки і т.д. Суттєвим доповненням слугують висічені у келіях написи, літери старослов'янськими буквами, христограми, християнські символізовані знаки, а також зображення кистей рук, риб тощо.

5. Протомонастирі

Важливу групу печерних пам'яток середньовічного чернецтва складають протомонастирі. Фактично це оселі, які недобудовані. Вони, здебільшого складаються з однієї великої камери, що одночасно слугувала місцем для проживання, богослужінь, індивідуальних молитв, трапези, господарсько-виробничої діяльності. Поява та поширення протомонастирів зумовлювалися труднощами й особливостями існування середньовічного чернецтва. Перш за все це втрата державності, чужоземне панування, деструктуризація ієрархічного правління, котрі сприяли зародженню та поширенню різних позастатутних організаційних форм.

Найчастіше подібні обителі базувалися на організаційних засадах келіотства, яке вважалося відступництвом від праведного монашого існування. На нашу думку, його поява на давньоруських землях варто ототожнювати з пошуком компромісу між

реальною суспільно-політичною, соціальною та релігійною сферами. І. Огієнко зазначав, що майже всі середньовічні обителі Русі пройшли через келіотську систему організаційного устрою, як особливу форму “родинного чернецтва” [12, с. 91]. Зазвичай такі оселі не визнавали представники кліру, церковної ієрархії і тому вони перебували за межами облікових систем, відзначалися незалежним, общинним, автономним існуванням [16, с. 113–128]. Як свідчать дослідження, вимоги статутних положень у протомонастирських келіотських обителях передавали з покоління у покоління в усній формі або у вигляді коротких записів.

Доступ на місцевості до печерних камер протомонастирів є легким та зручним. Найчастіше їх закладали в підніжжях гористих масивів. Ймовірно, що їхні розміри формувалися в залежності від загальної кількості мешканців. Кількість культових ніш пам’ятки та ознаки їх практичного функціонування можуть бути свідченням загальної кількості мешканців печерної камери. Зокрема, одна з таких недовершених обителей є поблизу с. Страдч на Яворівщині, у південному підніжжі масиву, на вершині якого знаходиться сільська церква. Споруда розташована поблизу води. У ній виявлено близько десяти культових ніш. Вона не має чіткої просторової орієнтації, яку вимагають християнські канони.

6. Культові вівтарі

Майже невідомими в сучасній історичній науці залишаються середньовічні культові вівтарі. Вигляд архаїчних споруд є надзвичайно цікавим та важливим питанням, в тому числі для туристичної науки. Історик Б. Рибаків у своїх працях згадує про існування в слов’ян-язичників святилищ та культових вівтарів. Окремі відомості він запозичив із праці “Слов’янські старожитності” чеського вченого Любора Нідерле. Проте ця проблема залишилася поза увагою дослідників. Вірогідно, що чимало таких язичницьких творінь успадкувало християнство. Адже християнські храми, монастирі виникали на місці язичницьких культових центрів. Не викликає сумніву, що зазначені кам’яні творіння через відсутність храмів слугували місцями для справляння общинних богослужінь. Одна з таких споруд знаходиться в лісовому гористому масиві поблизу с. Воля Велика Миколаївського району Львівської області. Вона має просторову орієнтацію по осі схід-захід, правильну сферичну форму, яка плавно заглиблена у кам’яну основу і, таким чином, над святилищем творить скельний виступ, що слугував накриттям на випадок негоди.

Споруда має чіткі ознаки штучного походження з відбитками металевих лез. У центральній частині вівтаря на висоті 1,7 м від долівки знаходиться невелика жертвна полицка (прибл. 1,2×0,3 м), над якою є печерна камера з невеликим отвором яйцеподібної форми, котра у внутрішній частині за формою та розмірами дуже схожа до одноосібного житла анахорета сидячого типу. Обабіч полицки на різній висоті сферичної кам’яної поверхні заглиблення зафіксовано більше десяти культових ніш. У багатьох з них простежено сліди стійкої смолистої кіптяви.

7. Печерні монастирі

Важливу групу чернечих печерних пам’яток складають монастирі. Добре відомими є обителі, що знаходяться поблизу Крехова, Страдча, Ілова, Розгірча. Внутрішній устрій печерних монастирів не лише відображає елементи, які притаманні для одноосібних жител анахоретів, протомонастирів, культових вівтарів, але й містить нові складові частини, котрих від іноків вимагали правила чернечого існування. На основі аналізу наявних писемних джерел, наукових та науково-популярних публікацій, результатів спелеологічних досліджень варто зауважити, що на Прикарпатті в

період XI–XVII ст. поширилося три типи організаційного устрою обителів – кіновіальний, келіотський й ідіоритмічний.

Для монастирів кіновітів, які в основних принципах дотримувалися чернечих статутних вимог, характерна наявність одноосібних (лежачих та сидячих) житлових камер із культовими нішами. Прикладом кіновіт є Крехівський монастир з одноосібними житлами. Писемні джерела не лише підтверджують зазначений організаційний устрій монашої оселі, але і вказують імена ченців, котрі творили одноосібні печерні камери й проживали в них (Іоїл, Силвестр, Онуфрій) [21, арк. 1–5; 22, арк. 1–62].

Келіоти не дотримувалися одноосібного проживання і селилися по кілька осіб в одній камері. Перехідний, келіотсько-кіновіальний устрій має Страдчанський печерний монастир. Аналіз забудови печерних порожнин дає підстави стверджувати, що на першому етапі розвитку було характерним панування келіотства. Про це засвідчує існування у вхідній частині та поблизу печерної церкви великих общинних камер із культовими нішами. Від місця роздвоєння печерного коридору (прибл. 40 м. від входу в печеру) і далі вглиб пам'ятки (бл. 270 м) стеля має склепінчасту форму (а не хаотично вирубану). Тут поширені лише одноосібні житлові камери з культовими нішами [23, с. 72–76]. У житлах лежачого типу спостерігаються підголовні камені, які зазвичай мають підтрикутну форму. Подібні знахідки виявлено навіть у похованнях Унівського, Лаврівського та інших монастирів.

Важливою ознакою печерних монастирів є кам'яні пристінні лави. Вірогідно, що вони мали не тільки практичне призначення, але й релігійно-символічне значення. Прикладом може бути “Темна вечеря”. Благословення та спільна трапеза членів общини – одна з важливих умов типікону.

На келіотських організаційних засадах існував Розгірчанський печерний монастир, адже тут немає одноосібних осель. Для проживання слугувала одна велика печерна камера, яка могла вмістити близько 20 мешканців. Заслуговує на увагу церква монастиря, котра знаходиться у верхньому ярусі пам'ятки, що над житловим приміщенням. Вона має чітку просторову орієнтацію, виділений притвор та вівтарну частину, класичної форми культові ніші, пристінну лаву тощо.

На нашу думку, на умовах ідіоритмії перебували ченці в Ілові. У вершині доволі стрімкої гори знаходиться три печерні споруди. Але лише одна з них набула практичного використання. Вірогідно, що серед інших функцій вона відігравала роль культової споруди. Про це свідчать виділена вівтарна частина пам'ятки, нішоподібні заглиблення у стінках камери, пристінна лава та ін. Місце проживання ченців оселі залишається невідомим.

Висновок. Отже, на землях українського Прикарпаття знаходиться значне число різнотипних, досі маловідомих пам'яток печерного чернецтва. Своєю загадковістю вони привертають увагу мандрівників та туристів. Належно зважена, різносторонньо науковообґрунтована їхня інтерпретація відкриває широкі можливості не тільки для пропаганди багатой національно-культурної спадщини нашого краю, але й до активного залучення пам'яток у сферу туристичної індустрії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

¹ *Афанасьев-Чужбинский А.* Поездка в Южную Россию. Очерки Днестра. – Санкт-Петербург, 1863. – Ч. I–II. – 438 с.

² *Бандрівський М.* Археологічні зацікавлення Івана Вагилевича // Шашкевичіана: Збірник наукових праць. – Львів–Вінніпег, 2000. – Вип. 3-4. – С. 137-140.

-
- ³ Головацькій Я. Об изслѣдованіи памятников русской старины сохранившихся в Галичинѣ на Буковинѣ // Труды Первого Археологическаго Съезда въ Москвѣ. – М., 1871. – С. 219-242.
- ⁴ Dolenga-Chodakowski Z. O SławiąŃszczyźnie przed chrześcijaństwem // Ćwiczenie Naukowe. – Warszawa, 1818. – Т. II. – № 5. – S. 17–48.
- ⁵ Киричук О. Археологічні дослідження Ставропігійського інституту в 70-90 рр. XIX ст. // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2000. – Вип. 4. – 234 с.
- ⁶ Булик Н. До питання про формування археологічної науки в Галичині у XIX столітті Наталя Булик // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2005. – Вип. 9. – С. 372-385.
- ⁷ Булик Н. Археологічні осередки Львова (1875–1914): наукові пошуки та польові здобутки // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2008. – Вип. 11. – С. 209-237.
- ⁸ Рідуш Б. Скельно-печерні природно-антропологічні комплекси в ландшафті Дністровського каньйону // Річкові долини: природа-ландшафти-людина: Збірник наукових праць. – Чернівці-Сосновець, 2007. – С. 281-308.
- ⁹ Нечитайло П. Буквені знаки і написи у печерних монастирях Середнього Подністров'я // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль, 2003. – С. 230-237.
- ¹⁰ Бобровський Т. Житлові споруди давньоруських печерних монастирів // Пам'ятки християнської культури Чернігівщини. – Чернігів, 2002. – С. 12-15.
- ¹¹ Корчинський О. Про печери та печерні комплекси в місті Миколаєві на Львівщині та в його околицях // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2011. – Вип. 15. – С. 232-256.
- ¹² Митрополит Іларіон (Огієнко І.). Українське монашество. – К., 2002. – 393 с.
- ¹³ Рутський В. Правила для монахів Ч. св. Василя В. / Велямина Рутського [пер. А. Шептицький] // Записки ЧСВВ. – Жовква, 1924. – Т. 1. – С.56-76.
- ¹⁴ Голубець М. Лаврів (Історико-археологічна студія) // Записки ЧСВВ. – Жовква: вид-во оо. Василян, 1926. – С.75-88.
- ¹⁵ Руденок В. Я. Тайны монастырских подземелий. – Чернигов, 2006. – 64 с.
- ¹⁶ Берест Р. Середньовічні монастирі Галичини (житло і побут). – Львів, 2011. – 332 с.
- ¹⁷ Берест Р. Житлові споруди середньовічного чернецтва на землях українського Прикарпаття // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2009. – Вип. 13. – С. 154-161.
- ¹⁸ Берест Р. Археологічна наука про форми, види та типи існування середньовічного чернецтва в Галичині // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2010. – Вип. 12. – С. 102-114.
- ¹⁹ Пекар А. Доба занепаду українського чернецтва (від пол. 13-го до кінця 16 століття) // Нарис історії василіанського чину святого Йосафата. – Рим, 1992. – С.70-91.
- ²⁰ Берест Р. Історико-культурна спадщина чернецтва Прикарпаття та методика її наукового дослідження. Методичний посібник. – Львів, 2012. – 168 с.
- ²¹ Львівська національна наукова бібліотека ім. В.Стефаніка. – Ф. 3 (Монастирі Василян. XIV–XIX ст.), оп. 1, спр. 121 (Історія монастиря Крехівського почавши від самого засновання аж до теперішніх років), 5 арк.
- ²² Львівська національна наукова бібліотека ім. В.Стефаніка. – Ф. 3 (Монастирі Василян. XIV–XIX ст.), оп. 1, спр. 122 (Знаходникъ или Инвентарь монастыря Креховского. 1853–1878), 122 арк.
- ²³ Пелецишин М., Берест Р. З історії вивчення печери в с. Страдч на Львівщині // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. Наукова конференція. Львів, 2–3 лютого 1995 року. Збірник тез, повідомлень і доповідей. – Львів, 1995. – С. 72-76.